

KUR'AN'DA İNSAN YETİŞTİRME DÜZENİ OLARAK MURÂKABE

Mevlüt Erten*

Özet

"Allah her şeyi görür; bu görüş de daima seni korkutsun diye kendisine "Basîr" (Gören) dedi. Kötü sözlerden dudağını yumasın diye de kendisini "Semî" (Duyan) diye anlattı. Korkasın da bir fesat düşünmeyesin diye "Alîm" (Bilen) adını takındı." (Mevlânâ)

Özet : Bu makalede Kur'an'da bir insan yetiştirme düzeni olarak murâkabeyi ele aldık. Çalışmamız üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, Kur'an'da murâkabeyi ifade eden Allah'ın isimleri/sıfatları doğrultusunda yukarıdan aşağıya Allah'ın kullarını murâkabe etmesini ortaya koyduk. İkinci kısımda, bazı kavramlar çerçevesinde aşağıdan yukarıya kulların Allah'ı murâkibesini işledik. Son kısımda da, murâkabenin bir insan yetiştirme düzeni olarak fonksiyonunu inceledik.

Anahtar Kelimeler: Murâkabe, akıl, bilgi, takva, davranış, bilinçlenme.

The Vigilance in The Qur'an as a Human Upbringing System

Abstract

In this work, we dealt with the vigilance as a human upbringing system in the Qur'an. Our work consists of three parts. In the first part, we produced God's vigilance over the servants from the sky to ground through His names/attributes that mean vigilance. In the second part, we treated servant's vigilance over God from the ground to the sky as part of some concepts. In the last part, vigilance's function as a human upbringing system was searched.

Key Words: Vigilance, reason, knowledge, piety, attitude, awareness.

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (mevluterten71@hotmail.com).

Giriş

Allah insanı yaratmış ve yeryüzünün halifesi, idarecisi olma görevini ona tevdi etmiştir. İnsanın yeryüzünün idarecisi olması, onun iyi yetişmesi anlamını da beraberinde getirecektir. Zira bir yerin güzel şekilde imar edilmesi de ifsat edilmesi de oranın sorumluları tarafından olur. Onun için Allah insanı yaratıp başıboş bırakmamıştır. Bilakis onu, gönderdiği vahiyler ve peygamberler vasıtasıyla yetiştirmeyi amaçlamıştır.

Biz bu makalemizde Kur'an'da geçen r-k-b (murâkabe) kelimesini insan yetiştirme düzeni bağlamında ele alacağız. Allah Kur'an'da kendisinin her şeye şahit olduğunu ve bildiğini, gördüğünü, işittiğini, haberdar olduğunu, gözettiğini, takip-kontrol ettiğini ve muhafaza ettiğini değişik vesilelerle bildirmiştir. Kısacası Allah, yukarıdan aşağıya kullarını her daim murâkabe ettiğini birçok ayette ortaya koymaktadır.

Aynı şekilde Allah, kullarının kendisini birlemelerini, kendisinden başkasına güç isnat edip şirk koşmamalarını, Allah bilinci içinde hareket etmelerini, kendisini zikretmelerini, kendisine şükür ve dua etmelerini değişik vesilelerle ifade etmiştir. Yani Allah yukarıdan aşağıya kullarını murâkabe ettiğini bildirmiş, aynı şekilde kullarının da aşağıdan yukarıya kendisini murâkabe etmelerini istemiştir.

İşte yukarıdan aşağıya Allah'ın kullarını murâkabe etmesi, kullarının da buna cevap verip her vesileyle Allah'ı murâkabe edip gözetmeleri, Allah-insan ilişkisinin en önemli boyutunu oluşturmaktadır. Bu ikili murâkabenin, bir insan yetiştirme düzeni olarak insanın her açıdan yetişmesini en güçlü şekilde sağlayacağında şüphe yoktur. İşte makalemizde bütün bunları genişlemesine ele almaya çalışacağız.

I. Yukarıdan Aşağı Dikey Murâkabe (Murâkabetullah-Allah'ın Murâkabesi)

Yukarıdan aşağı murâkabe Allah'tan insana doğru dikey bir murâkabe olup Allah'ın kullarını, gözetmesi, takip ve kontrol etmesidir. Allah birçok ayetinde insanların yaptıklarını gördüğünü, işittiğini, hiçbir şeyin kendisine gizli kalmadığını, onları tek tek saydığını, yazdığını, yani her şeyi gözetleyip takip ettiğini bildirir. Bütün bunlar Allah'ın kullarını murâkabe ettiği anlamına gelir. Şimdi bunları görelim.

Kur'an'da Allah'ın Kullarını Murâkabesi

Kur'an'da Allah birçok ismi ile kullarını murâkabe ettiğini bildirmektedir. Bu manayı ifade eden odak isim er-Rakîb'dir.

a. er-Rakîb

R-k-b fiil kökü ve türevleri sözlükte gözlemek-gözetlemek-beklemek, izlemek, kollamak, korumak (koruma altına almak), denetlemek, kontrol etmek, dikkati belli bir noktaya toplama anlamlarına gelir. Nitekim şair şöyle söylemiştir:

Yürâkıbu'n-necme rikâbe'l-hûti: Balığın suyu gözetleyip beklemesi gibi, yıldızın doğmasını bekleyip gözetlemektedir. (Yolcu), balığın suyu arzulanması gibi, yola çıkmayı arzularıp yıldızı gözetlemek anlamındadır. Yani yolculuğa çıkmak için yıldızın doğmasını arzu ederek onu gözetlemektedir.¹

Kur'an'da murâkabeyi ifade eden r-k-b fiil kökü ve türevleri terkub, yerkubû, yerkubûne, yeterakkabü, fertekıb, vertekıbû, fertekıbhüm mürtekıbûn ve rakîb şeklinde farklı bağlamlarda on beş defa geçer.² Bunlardan üçü Allah'a, biri meleklerle, diğerleri ise insana isnat edilmiş olup birbirine yakın üç anlamda kullanılmıştır.³ Şimdi bunları örneklerle görelim.

1. Bir şeyin olacağını beklemek, gözlemek, gözetlemek anlamında. Şu ayet bu anlamdadır:

"O halde sen (Muhammed) (onların başlarına gelecekleri) bekle (fertekıb); onlar da beklemektedirler (murtekıbûn)!"⁴

2. Dikkate almak, hesaba katmak, göz önünde bulundurmak, düşünmek anlamında.

" Onlar (müşrikler), bir inanan hakkında ne bir yakınlık ne de anlaşma dikkate alırlar, hesaba katarlar (lâ yerkubûne); çünkü onlar, haddi aşanlardır."⁵

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, Daru'l-Fikr, Beyrut trs., I. 424-428.

² Bkz.: Abdalbâki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İstanbul 1988, s. 323.

³ Bkz.: Mahallî, Celâleddîn-Suyutî, Celâleddîn, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1983, s. ilgili ayetler.

⁴ Duhan 44/59. Ayrıca bkz.: Hud, 11/93; Kasas, 28/18; Kamer, 54/27.

⁵ Tevbe, 9/10.

3. Korumak (koruma altına almak), kontrol etmek, takip etmek anlamında.

Bu anlama gelen ayetlerden üçü Allah'a biri de meleklere nispet edilmiştir. Şimdi bunları görelim.

"Ey insanlar! Sizi bir tek canlıdan yaratan, ondan eşini var eden ve her ikisinden birçok erkek ve kadın türeten Rabbinizin bilincinde olun?. Adına birbirinizden (haklarınızı) talep ettiğiniz Allah'ın ve akrabalık bağlarının bilincinde de olun; çünkü Allah, sizi çok iyi takip edendir (innellahe kâne aleyküm rakîben)."⁶

Kuşeyrî (ö. 465 h), yukarıdaki ayetin konuyla ilgili olan son kısmını şöyle tefsir eder:

"Allah, sizi çok iyi takip edendir: Allah (yaptığına) muttalidir, şahittir, seni yakından takip etmektedir-ensendedir (yeuddü aleyke enfâseke), duyularını (yaptıklarını) görmektedir, fikir ve düşüncelerine sahiptir, yaptığı her şeyi ve durumu inşa edendir. Ve kim O'nun, üzerinde er-Rakîb olduğunu bilirse, kendisine düşen O'ndan utanmak ve çekinmektir."⁷

"Bundan sonra sana hiçbir kadın, cariyelerin bir yana, güzellikleri ne kadar hoşuna giderse gitsin, hiçbirini boşayıp başka bir eşle değiştirmen helal değildir. Allah her şeyi takip etmektedir (ve kânellâhü alâ külli şeyin rakîben)."⁸

"Ben onlara sadece Rabbin ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin diye bana emrettiğini söyledim. Aralarında bulunduğum müddetçe onlar hakkında şahittim beni aralarından aldığı anda onları Sen takip ediyordun (künte ente'r-rakîbe aleyhim.) Sen her şeye şahitsin."⁹

Meleklerle ilgili ayete gelince; "İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında (yaptıklarını) takip eden (rakîb) hazır (atîd) bir (melek) bulunmasın."¹⁰

⁶ Nisâ, 4/1; Maide, 5/117.

⁷ Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, *Letâifu'l-İşârât*, thk.: Saîd Katîfe, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, y. ve t. y., II. 5.

⁸ Ahzab, 33/52.

⁹ Maide, 5/117.

¹⁰ Kâf, 50/18.

Meleklerin bu görevi için Mücahid şöyle demiştir: “Allah, insanın ahvalini bilmesi ile birlikte, delile bağlamak için, yaptıklarını gece ve gündüz koruma altına alan ve yazan ikişer melek görevlendirmiştir.”¹¹

Görüldüğü gibi, murâkabe kelimesi Kur'an'da birbirine yakın sözlük anlamında bir şeyin olacağını beklemek-gözlemek, dikkate almak, hesaba katmak, korumak (koruma altına almak) ve takip etmek anlamlarında kullanmıştır. Kelimenin çoğu insana isnat edilmiştir. Ancak Allah bu kelimeyi üç yerde kendine isnat edip, insanlar ve her şey üzerinde er-Rakîb olduğunu; onları takip ettiğini, enselerinde olduğunu bildirerek kelimeyi kendisine isim koyup yeni bir anlam yüklemiştir. Allah diğer taraftan kelimeyi meleklerine isnat ederek insanın yaptığı, söylediği her şeyi insanın sağında ve solunda bulunan rakîb meleklerin takip edip yazdığını, zapturapt altına alıp koruduğunu bildirmektedir.¹² Yani Allah bir taraftan bütün insanları kendi takip ve kontrol edip gözetlemekte, diğer taraftan görevlendirdiği ve geleneğimizde “hafaza melekleri” olarak bilinen melekleri ile onların yaptıklarını kayıt altına almaktadır. Dolayısıyla kelime hem Allah'ın hem de meleklerin ismi-sıfatı olması yönüyle Kur'an'da anlam genişlemesine uğramış ve yeni bir boyut kazanmıştır.

Allah'ın murâkabe ile ilgili er-Rakîb ismi etrafında kümeleşip yakın anlama gelen diğer isim-sıfatları şunlardır:

- b. el-Âlim, el-Alîm, Allâmu'l-Guyûb ve el-A'lem : Bilen
- c. el-Hâfiz, el-Hâfiz : Muhafaza eden, koruyan
- d. el-Basîr : Gören
- e. es-Semî' : İşiten
- f. el-Habîr : Haberdar olan
- g. eş-Şehîd : Tanık olan
- l. el-Vekîl : Gözetici, koruyucu
- m. el-Kayyûm-el-Kâim : Hıfzeden, gözetleyen
- n. el-latîf : İşlerin inceliklerini bilen

¹¹ Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 2004, XVII. 12.

¹² Bkz.: Taberî, Muhammed b.Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, Daru'l-fikr, Beyrut 2001, XXVI. 183-186.

- o. el-Muhîr : Her şeyi kuşatan, çok iyi bilen
 p. el-Hakîm : Üstün bir ilimle bilen
 r. el-Karîb : Çok yakın
 s. el-Müheymin : Gözetleyip koruyan.
 t. el-Mukîr : Gözetleyici, koruyan¹³

Buraya kadar Allah'ın murâkabe ile ilgili isimlerini ele aldık. Burada konuyla ilgili merkezi isim Allah'ın er-Rakîb ismi olup her şeyi gözetip, kontrol eden, takip eden anlamındadır. Allah'ın bu ismi/vasfı Mekkî surelerde geçmez, dolayısıyla bu isim/vasfı, Medenî surelerde geçmektedir. Ancak murakabeye yakın manalara gelen yukarıda zikrettiğimiz Hafîz, Şehîd gibi vasıflar, Mekkî surelerde bolca bulunmaktadır.¹⁴ Allah'ın bu isimleri er-Rakîb isim etrafında güçlü bir semantik ağ oluştururlar. Allah bütün bu isimlerle kendisini betimleyerek insanı yaratıp kendi haline başıboş bırakmadığını, bilakis onlar üzerinde güçlü bir murâkabe ve takip oluşturduğunu bildirmektedir.

II. Aşağıdan Yukarıya Dikey Murâkabe (Murâkabe Lillâh-Allah'ı Murâkabe Etme)

Kur'an'ı dikkatlice okuduğumuzda murâkabenin tek taraflı olmadığını görürüz. Yukarıda genişçe gördüğümüz gibi, Allah yukarıdan aşağı her şeyi murâkabe ettiğini özellikle isim-sıfatları çerçevesinde ifade etmiştir. Aynı şekilde Allah değişik şekillerde kulların da kendisini murâkabe etmesini istemiştir. Kulların Allah'ın murâkabesi, Kuşeyrî'nin (ö. 465 h) ifadesiyle kulun yüce rabbinin her an kendisinin halini bildiğini ve gördüğünü bilmesi, bu bilgi ve şuur içinde hareket etmesidir.¹⁵ İşte bu, kulların Allah'ı murâkabesidir (murâkabe lillah).¹⁶

¹³ Bk.: Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yay., İstanbul 1987, s. 89-271.

¹⁴ Yıldırım, Suat, *a. g. e.*, s. 260.

¹⁵ Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesi (Sûfilerin İnanç ve Ahlakı)*, çev.: Dilaver Selvi, Yeni Şafak, İstanbul 2009, s.228.

¹⁶ Burada şunu ifade edelim ki, kulların Allah'ı murâkabesi; hem aşağıdan yukarıya dikey, hem de insandan diğer insanlara ve evrene karşı yatay bir boyutta seyredir. Zira insanın diğer insanları ve evreni gözetmesi Allah'ı gözetmesi, murâkabesidir. Ancak bir makale çerçevesinde bunları ele almak çok geniş olacağından ve bu konuda yaptığımız kitap çalışmasında genişçe işlemek için oraya bırakmayı tercih ettik.

Allah'ı Murâkabe -(Murâkabe Lillah'ın) Enstrümanları

Allah'ı murâkabenin en başta gelen unsuru, O'nu tek bilip ulûhiyet ve rubûbiyette O'na hiçbir şeyi ortak koşmamaktır. Kısaca tevhidi gerçekleştirip şirkten uzak durmaktır. Bu Allah'ı murâkabenin en önemli enstrümanıdır ve Allah'ın en başta gelen hakkıdır. Ancak biz burada bunları ele almayacağız. Bunları da içerdiğine inandığımız aşağıdaki unsurları işleyeceğiz.

a. Akıl

Akıl murâkabenin en önemli enstrümanıdır. Burada genişçe üzerinde duracağımız gibi, kelime Kur'an'da çok açık dini bir anlam taşıyan anahtar kelime olup, insanı Allah'ın ayetlerini anlamaya muktedir kılan insan yeteneğini ifade eder. İnsanlar Allah'ın kendilerine gösterdiği ayetleri bu yetenekleriyle kavrarlar.¹⁷ Dolayısıyla Allah Kur'an'da akla önem vermiş, insanların aklını kullanmalarının üzerinde durmuştur. Meşhur mutasavvıf es-Sülemi'ye göre "Her şeyin bir özü vardır. İnsanın özü akıl, aklın özü de sabırdır."¹⁸

Akıl, a-k-l kökünden türemiş olup, el-hırc ve'n-nühâ anlamında aptallık ve ahmaklığın zıddıdır. İbn el-Enbârî şöyle der: Kendini işine ve görüşüne teksif eden kişiye-el-câmiu liemrihî ve ra'yihî- racülün âkılün -akıllı adam- denir, bu devenin ayaklarını bir araya getirmekten, bağlamaktan alınmış (akaltü'l-bâira) . el-Ikâl, iptir. el-Akl: işlerde dikkatli düşünmek manasındadır. Akıl kalp, kalp akıldır. Akıl, akıl olarak isimlendirilmiştir, çünkü o, sahibini helak edici şeylere düşmekten bağlar, yani tutar, hapseder, engeller. Akale's-şey'e : onu anladı anlamındadır.¹⁹

Akıl kelimesi Kur'an'da kırk dokuz defa, üstelik tamamında fiil (eylem) formunda (akalû, te'kılûn, ne'kılı, ye'kılı ve ye'kılûn) geçer.²⁰ Bu ayetlerin hepsinde insan, akletmeniz için, akletmiyormusunuz, eğer aklediyorsanız, akletmiyorlar, akleden kavim için... ayetler vardır vb. şekillerde düşünmeye, bahsedilen konular hakkında muhakeme yapmaya böylece doğruyu, hakkı bulmaya çağrılmaktadır. Bu ayetlerde Allah insana verdiği akıl yetisini filen kullanmasını öğütlemektedir. Hatta bir

¹⁷ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev.: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trs., s. 61

¹⁸ Sülemi, Ebu Abdurrahman, *Risaleler*, çevr.: Süleyman Ateş, Ankara 1981, s. 51, 52.

¹⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XI. 458-459.

²⁰ Bkz.: Abdalbâki, Muhammed Fuad, *a. g. e.* , s. 468-469.

ayette akılı kullanmamak pisliğe bulaşmakla özdeşleştirilerek şöyle nitelendirilir: “Allah’ın izni olmadıkça, hiç kimse inanamaz. Böylece O, akıllarını kullanmayanları (lâ ye’kılûn) (inkar) pisliğine sürükler.”²¹

İşte bu ayetlerde akıl kavramının fiil/eylem formunda geçmesi, bu kelimenin oldukça dinamik bir uygulama alanına ve epistemolojik açıdan fonksiyonel bir değere sahip olduğunun göstergesidir. Kur’an’da akıl salt alet olarak değil, uygulama/iş ve vazife olarak anlatılmıştır. Akıl, okuma ve yazma görevi gibidir. Bu sebeple Kur’an’da fiil formunda gelen akıl için sebepleri sonuçlara bağlama gibi bir takım sebepler zikredilmiş ve aklın işlevselliğini anlatmada fikir, tefekkür, nazar, basar, tedebbür, zikir, ilim, fehm gibi zihni faaliyetlerden söz edilmiştir.²²

Kur’an’da akıl anlamında kullanılan başka kavramlar da vardır. Bunlar hep birlikte sıkı bir semantik alan oluşturur. Bunlar sırasıyla şu kelimelerdir: Nühâ, hıcr, hikmet, fuâd, lübb, basar, kalp, sadr, hilm ve reşîd.²³

Akılla ilgili genel bilgilerden sonra şimdi de Kur’an’da bahsedilen akıl, nasıl bir akıldır, nitelikleri, özellikleri nedir, kısacası Kur’an’ın öngördüğü akıl nasıl bir akıldır, kendisine giderek cevaplamaya çalışacağız. Böylece aklın niteliklerinin tamamının Allah’ı murâkabeye matuf olduğunu göreceğiz.

Râgıb İsfehânî (ö. 425 h), Kur’an’da birçok defa tekrar eden ve Allah’ın sözlü ayetlerini (Kur’an) ve sözsüz, tabiat ayetlerini (işaretlerini) ifade eden ayet ve ayetleri akıl ve bilgi ile ilgili kelimeler olduğunu ifade eder.²⁴ İşte biz bu kelimedden hareketle Kur’an’da aklın niteliklerini belirlemeye çalışacağız.

1. Kulak vermek, dinlemek

Şu bir gerçek ki, ister Allah’ın sözlü ayetleri, isterse sözsüz tabiat ayetleri olsun bunları anlamak için ilk önce bunlara kulak vermek, dinlemek gerekir. Zira kulak verip dinlemek teakkul, tefekkür, tedebbür ve

²¹ Yunus, 10/100.

²² Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yay., İstanbul 2003, s. 36.

²³ Kur’an’da akıl anlamında kullanılan kelimeler hakkında geniş bilgi için bkz.: Altıntaş, Ramazan, *a.g.e.*, s. 48-75.

²⁴ Bkz.: İsfehânî, Râgıb, *ez-Zerîa ilâ Mekârimi’ş-Şerîa*, thk.: Ebu’l-Yezîd Ebu Zeyd el-Ucmâ, Daru’s-Selam, Kahira 2007, I. 133 vd.

tezekkür etmenin öncülüdür. Anlamayı içeren bu eylemlerden önce kulak vermek şarttır.

Bu bağlamda Allah, Kur'an'ın kendi mucizeliğine karşı kevnî mucize isteyen inanmayanlara Hz. Peygamberin, "ben sade Rabbimden gelen vahye uyarım. Eğer peygamberliğime delil istiyorsanız işte, iman eden bir topluluk için bir rehberlik ve rahmet olarak bu Kur'an" demesi istenmiş hemen arkasından da "Öyleyse Kur'an okunduğunda onu dinleyin-kulak verin (festemiû lehû) ve sessiz olun ki rahmete ulaşasınız."²⁵ buyrulmuştur. Ayetteki ifade şunu demek ister: "Okunduğu zaman taassup ve inadınızla Kur'an'a karşı sağır bir kulak kesiliyorsunuz ve hiç kimsenin onu dinlememesi için yüksek sesle gürültü çıkarıyorsunuz. Kur'an'a karşı bu çirkin tavrınızı terkedin, onu dikkatle dinleyin ve ihtiva ettiği öğretiler üzerinde düşünün. Onunla olan tanışıklığınız oranında kalpleriniz aydınlanacak ve siz de, müminlerle beraber Rabbinizin merhametinden pay alacaksınız."²⁶

Diğer taraftan evrendeki sözsüz ayetleri anlamak için de her şeyden önce toplumların bunlara kulak vermesi gerekmektedir.²⁷ Dolayısıyla kulak vermek, dinlemek aklın birinci niteliğidir, diyebiliriz.

2. Akl, tefekkür, tezekkür ve tedebbür etmek

Kur'an'da birçok ayette insanın, Allah'ın sözlü ayetleri (Kur'an) ve sözsüz, tabiat ayetleri (işaretlerini) üzerinde akl, tefekkür, tedebbür ve tezekkür etmesi üzerinde durulur.²⁸ Bu eylemlerin hepsi anlama ile ilgili hususlardır. İşte bu bağlamda şunu açıkça söyleyebiliriz ki, aklın en önemli niteliği Allah'ın ayetleri üzerinde akıl etmek ve düşünüp ibret

²⁵ Araf, 7/203-204.

²⁶ Mevdudi, Ebu'l-Al'a, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Komisyon, İstanbul 1991, II. 133.

²⁷ "İçinde dinlenmeniz için geceyi sizin için var eden ve (işlerinizi görmeniz için de) gündüzü aydınlık kılan O'dur. İşte bütün bunlarda, işiten (yesmeûn) bir halk için ayetler (âyât) vardır." Yunus, 10/ 67. Ayrıca bkz.: Nahl, 16/65; Rûm, 30/23; Secde, 32/26.

²⁸ "(Böylece Biz, o halkı-Lut (a.s)- yok etmiştik). Andolsun ki, Biz, aklını kullanacak olan bir halk için (ye'kilûn), orada apaçık bir delil (âyet) bırakmışızdır." Ankebût, 29/35. Ayrıca bkz.: Al-i İmrân, 3/118; Nahl, 16/12, 67; Bakara, 2/164; Ra'd,13/4; Nûr, 24/61; Rûm, 30/24,28; Hadîd,57/17; "Allah, (su) ile sizin için ekin, zeytin, hurma, üzüm ve her türlü meyve yetiştirir. Gerçekten de bütün bunlarda düşününler (yetefekkerûn) için bir ibret (âyet) vardır." Nahl, 16/11, 69. Ayrıca bkz.: Rûm, 30/21; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13; "Bu (Kur'an), Bizim, ayetleri (âyât) üzerinde düşünceleri (yeddebberû) ve akıl sahiplerinin (onlardan) öğüt almaları (yetezekkerâ) için, sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır." Sad, 38/29.

almak olmalıdır. İnsan ancak o zaman Allah'a kulluğunu ve yeryüzünün halifesi olması görevini yerine getirebilecektir.

3. Bilgi (ilim)

İlim (el-ilmu), bir şeyi hakikatiyle idrak etmektir. Yani hakikate uygun olan bilgiye ilim (el-ilmu) denir.²⁹ Dolayısıyla Allah Kur'an'da, insanların hakikatini evrende ve geçmiş kavimlerin başına gelenlerden bildikleri birçok ayetlerini geniş geniş açıkladığını bildirmiştir.³⁰ Dolayısıyla aklın bir niteliği de bilgi sahibi olduğu şeylere kulağını kapamamalı, onun gereğince amel etmelidir.

4. İnce anlayış- kavrayış, ibret gözüyle bakma (fıkh-tevessüm)

Allah'ın sözlü ve sözsüz ayetlerine derin bir şekilde, ibret gözüyle bakmak (fıkh-tevessüm) aklın başka önemli bir niteliğidir.³¹ Ayetlerde geçen yefkahûn ve mütevessimîn kelimeleri ince anlayış ve ibret gözüyle bakmak anlamındadır. Zira hakikate uygun olan bilgiye ilim (el-ilmu), ince şeyleri idrak etmeye ve bir şeye delalet eden işaret üzerinde, yani sebep ve sonuçları üzerinde düşünmeye ise, fıkh ve tevessüm denir. Bundan dolayı Allah aynı surenin bir önceki ayetinde "O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yarattandır. Biz, bilen (ye'lemûn) bir toplum için ayetlerimizi (âyât) ayrıntılı bir biçimde açıklamış bulunuyoruz."³² derken, hemen sonraki ayette "Sizi tek bir nefisten vareden O'dur. (Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır. Anlayan (yefkahûn) bir toplum için ayetleri (âyât) ayrıntılı bir şekilde açıklamış bulunuyoruz." buyurmuştur. Yani Allah önceki ayette ilim ifade eden (ye'lemûn) fiilinin yerine sonraki ayette fıkh (yefkahûn) kelimesini kullanmıştır. Bunun sebebi, O önceki

²⁹ İsfehâni, Râgıb, *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân*, s. 580.

³⁰ "De ki: Allah'ın kulları için yarattığı elbiseyi, temiz ve güzel rızıkları yasaklayan kimdir? De ki: Onlar dünya hayatında, (hem inananlar hem de inanmayanlar), kıyamet gününde ise sadece inananlar içindir. İşte Biz bilen (ya'lemûn) bir halk için ayetlerimizi (âyât) böyle ayrıntılı bir biçimde böyle açıklıyoruz." A'raf, 7/32. Ayrıca bkz.: En'am, 6/97; Tevbe, 9/11; Neml, 27/52; Yunus, 10/5.

³¹ "Sizi tek bir nefisten vareden O'dur. (O, herbiriniz için, bu dünyada yaşarken) bir kalma yeri, (öbürken de) bir dinlenme yeri (belirlemiştir). Kuşkusuz Biz, anlayan-ibret gözüyle bakan (yefkahûn) bir toplum için ayetlerimizi (âyât) ayrıntılı bir biçimde açıklamış bulunuyoruz." En'am, 6/98, 65; "Kuşkusuz, bu olanlarda, ibret gözüyle bakanlar (ilmütevessüm) için çıkarılacak dersler (âyât) vardır." Hicr, 15/75. Bkz.: Taberî, a. g. e., VII. 265; X. 54-56.

³² Enam, 6/97.

ayette evrende devamlı tekrar eden ve insanlar tarafından bilinen yıldızların rehberliği ayetinden bahsetmiş akabinde bilen (ye'lemûn) bir topluluk için bu ayetleri açıkladığından bahsetmektedir. Sonraki ayette ise, O'nun başka bir ayeti olan insanın yaratılışı ve bu dünyadaki (müstekar) ve öldükten sonraki (müstedve') durumundan bahsetmiş sonunda ise, anlayan (yefkahûn) bir topluluk için bunları açıkladığından söz etmiştir. Burada zikredilen ve yıldızlardan farklı olan, insanın yaratılışı ve bu dünyadaki ve ölümünden sonraki durumudur. Bu, üzerinde düşünülme ihtiyacı duyulan ince anlamlardandır. Bu sebepten muhataplar (müşrikler) bundan yüz çevirdiklerinden Allah bunları bilmeyi fıkıh olarak tabir etmiş ve müşriklerin bunları bilmediğini ve anlamadığını ima etmiştir. Böylece Allah, birinci ayette (ye'lemûn) fiilini kullanırken diğer ayette (yefkahûn) fiiline dönmüştür.³³

İşte Allah'ın ayetlerine ince anlayış-kavrayış ve ibret gözüyle bakmak önemli bir eylemdir. İnsan bir şeye anlama, kavrama ve ibret alma gözüyle baktığında o şeye nüfuz edebilir ve onda tesir bırakabilir.

5. Sormak, araştırmak

Bir şeyi anlamak için sormak ve araştırmak kaçınılmazdır. Dolayısıyla sormak ve araştırmak aklın bir niteliğidir.³⁴ İşte bu sebepten Allah, Yusuf ve kardeşlerinin kıssasında gerçeği sorup, araştıranlar (es-sâilîn) için ibretler (âyât) vardır demektedir. Bir şeyi sormak, araştırmak, lisanı halle olabileceği gibi, sözlü de olabilir. Ancak soranlar, araştıranlar ayet ve ibretlerden faydalanabilirler. Yüz çevirenler, ne ayetlerden, ne kıssalardan ne de açık delillerden faydalanırlar.³⁵

6. Allah bilincini canlı tutma (takvâ) ve Ahiretten Korkma (havf)

Takvâ ve havf birbirine yakın, Allah'tan korkmayı ifade eden iki kelimedir. Allah, kozmostaki gece ve gündüzün düzeninde, göklerde ve yerde yarattığı şeylerde müttaki bir topluluk için işaretler (âyât) olduğundan bahseder.³⁶ Keza Allah dünya hayatında yaşantısını sağlıklı yü-

³³ Bkz.: İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus trs., VII. 397-398-XIV. 69.

³⁴ "Andolsun ki, Yusuf'un ve kardeşlerinin kıssasında (gerçeği) araştıranlar (lissâilîn) için ibretler (âyât) vardır." Yusuf, 12/7.

³⁵ Sa'dî, Abdurrahmân ibn Nâsır, *Teyşîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fi Tefsîri Kelâmi'l-Memmân*, thk.: Muhammed Zühri en-Neccâr, Riyad 1404, IV. 8.

³⁶ "Kuşkusuz, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, Allah'ın göklerde ve yerde yarattıklarında, içlerinde Allah bilincini canlı tutanlar için (yettekûn) ayetler (âyât) vardır." Yunus,

rütebilmesi için insana bazı sınırlar (hudûd) koyduğunu, bu sınırları ihlal etmemesi gerektiğini ve ayetlerini, Allah bilincinin canlı kalması için insanlara böyle açıkladığını bildirir.³⁷ Ayetlerde takvaya vurgu şunu içermektedir: “Allah hikmetiyle zatına delalet eden bu ayetlerin her birini, arkalarındaki hakikate açıkça işaret etmesi için yaymıştı. Bu hakikatlere yalnızca a) Cahili önyargılardan kendini kurtarmış ve bilgiyi Allah’ın insana bu amaçla bahşettiği kaynaklardan edinmiş olanlar b) Sapık yoldan kaçıp, Doğru Yol’u izleme azminde olanlar erişebilir.”³⁸ Keza bu bağlamda Hûd suresinde geçmiş kavimlerin helaklarından bahsedildikten sonra 103. ayetinde “Kuşkusuz, ahiret azabından korkan (hâfe) için bunda ders alınacak bir ibret (âyeh) vardır...³⁹ buyrulur. Yani, “bu tarihi olaylarda, Peygamberler tarafından haber verilip uyarılmış olan ahiret azabının kaçınılmazlığı üzerine derin derin düşünenlere açık seçik görünecek bir ayet vardır. İnsan bu azabın ne kadar korkunç olduğunu rahatça düşünebilir. Bu tasavvur onu öyle bir korkuya iter ki, Sırat-ı Müstakim üzere olur.”⁴⁰ İşte ancak takva sahipleri ve Allah’tan korkanlar ayetlerden ibret alabilirler. Böylece takva ve Allah korkusu aklın önemli bir niteliği konumundadır.

7. Allah’a yönelme

Allah’ın sözlü ve sözsüz ayetlerini anlamak, onlar üzerinde düşünebilmek için kulun Allah’a yönelmesi (münîb) gerekir.⁴¹ Münîb kalbi ile Allah’a yönelen anlamındadır. Ayette münîb kelimesinin zikredilmesi özel olarak tercih edilmiştir. Zira ancak münîb (Allah’a yönelen) kişi, Allah’ın hüccetleri ve ayetleri üzerinde düşünüp faydalanandır.⁴² Yani, herkes değil sadece Abdi münîb; taassuptan geçip hakka dönen,⁴³ önyar-

10/6. Ayrıca bkz.: Bakara, 2/187. “...İşte düşünüp ibret almaları için (yetezekkerûn) Allah ayetlerini insanlara açıklamaktadır.” Bakara, 2/221. Ayrıca bkz.: Enam, 6/126; Araf, 7/126.

³⁷ Bakara, 2/187.

³⁸ Mevdudi, Ebu’l-Al’a, a. g. e., II. 308.

³⁹ Hud, 11/103.

⁴⁰ Mevdudi, a. g. e., II. 425.

⁴¹ “Onlar, önlerinde ve arkalarında duran (ve kendilerini dört bir yandan kuşatan) göğü ve yeri görmüyorlar mı? Biz, dilesek, onları yerin dibine geçirir ya da gökten üzerlerine parçalar düşürürüz. Bunda, kuşkusuz, (Rabbine) yönelen (münîb) her kul için alınacak ders (âyeh) vardır.” Sebe, 34/9.

⁴² Kurtubî, a. g. e., XIV. 234.

⁴³ YAZIR, M. Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşr., İstanbul 1979, VI. 3946.

gılı, inatçı ve dikbaşlı olmayan, bilakis samimiyetle Allah'tan gelen hidayeti araştıran herkes, yerlere ve göklere bakarak birçok ibret alabilir. Fakat gönlü Allah'tan yüz çevirmiş olan bir kimse kainattaki her şeyi görür, ama onlarda Hakka işaret eden hiçbir şey-ayet göremez.⁴⁴ Dolayısıyla ancak Allah'a yönelen, bu niteliğe sahip olan akıl; ayetlere şartsız ve önkoşulsuz bakabildiğinden onlar üzerinde düşünüp öğüt alabilirler.

8. Sabır ve Şükür

Sabır ve şükür aklın önemli bir niteliğidir. Zira Allah'ın ayetlerinden istifade etmek sabır ve şükürle onları izlemeye bağlıdır. Dolayısıyla Allah, çeşitli bağlamlarda (kıssalar, evren vs.) sabrı ve şükürü yan yana zikreder:⁴⁵ "...Şüphesiz ki bunda çok sabırlı, çok şükreden herkes için ibretler vardır-inne fi zâlike leâyâtin liküllü sabbâr şekûr." Keza çeşitli bağlamlarda ayetlerini kullarının şükretmesi için açıkladığını bildirmiştir.⁴⁶ M. Hamdi Yazır bu hususu veciz bir şekilde şöyle ifade eder:

"...Bunda pek sabırlı, çok şükürlü her kimse için behemehal bir çok ayetler vardır.-Ki Allah tealanın kudret ve vahdaniyyetine, bela ve nimetine delalet ve gönüllerini intibah-ü ibret ve ümid-ü inşirah ile tenvir eyler. Gerçi bunlar herkes için ayet iseler de sabrı veya şükürü veya ikisi de az veya hiç olmıyan kimseler onlardan müstefid olmaz, filen tenevvür edemezler, o tenevvür hem sabbar, hem şekûr olanlara mahsustur ki mihnet karşısında yeis ve telaşa düşmez, nimetin kadrini bilir daima şükürünü edaya çalışır."⁴⁷

9. Dönmek, rucû etmek (yanlış vs.den)

Allah insanların-toplumların yaptıkları sapıklık, isyankarlık (yanlıştan) doğru yola dönmeleri için ayetlerini tekrar tekrar açıkladığını bildirir: "Andolsun biz, çevrenizdeki memleketleri de yok ettik. Belki doğru yola döner (yerciûn) diye ayetleri (âyât) tekrar tekrar açıkladık."⁴⁸ Yani Allah, fitratlarının gerektirdiği noktaya ve kendisine verdikleri söze sarı-

⁴⁴ Mevdudi, a. g. e. , IV. 503.

⁴⁵ "Sen, gemilerin denizde Allah'ın lütfuyla yüzdüklerini görmüyor musun? Allah, bunu, ayetlerinden bir kısmını size göstermek için yapmaktadır. Bunda, kuşkusuz, güçlülere tüm gücüyle göğüs geren (sabbâr), çok şükreden (şekûr) herkes için alınacak dersler (âyât) vardır." Lokman, 31/31. Ayrıca bkz.: Sebe, 34/19; Şûrâ, 42/33; İbrahim, 14/5.

⁴⁶ Maide, 5/89. Ayrıca bkz.: A'raf, 7/58.

⁴⁷ Yazır, M. Hamdi, a. g. e. , V. 3015.

⁴⁸ A'raf,7/ 174. Ayrıca bkz.: Ahkâf, 46/27.

lırlar ve hakkın kendi bünyelerine yerleştirdiği idrak ve basiret duygularına dönerler diye ayetlerini tafsilatlı bir şekilde açıklamaktadır.⁴⁹ Dolayısıyla yanlıştan dönmek aklın bir niteliğidir.

10. İman

Allah, evrende gerçekleşen olaylarda, geçmiş kavimlerin başına gelenlerde ve bizzat insanların kendi nefislerinde iman edenler (yü'minûn-yûkinûn) için dersler (âyât) olduğunu bildirir.⁵⁰ Dolayısıyla, Allah'ın ayetlerinden ancak inananlar ders alır. Ders almak için akıl, iman vasfına sahip olmalıdır. İnanmayan akıl, dersleri görür, duyar ancak şartlandığından ibret alamaz.

Buraya kadar ele aldığımız ayetlerden ve açıklamalarından anlaşılan odur ki, Kur'an'a göre akıl birçok niteliklere sahiptir. Bu nitelikler tamamen Allah'ı murâkabe etme ile ilgili hususlardır. Akıl bu nitelikleri ile işlevselliğini tam olarak yerine yetirip Allah'a murâkibesini gerçekleştirecektir. Dolayısıyla, Kur'an'ın betimlediği akıl her şeyden önce Allah'ın ayetlerine kulak verip dinlemeli, onlar üzerinde akıl edip düşünmeli, hakikatiyle bildiği o gerçeklere kulağını kapamamalı, üzerinde ince düşüncüyü gerektiren ayetlerde ince düşünmeyi gerçekleştirmeli, sorup araştırmalı, sorumluluk bilinci içinde hareket edip Allah'tan korkmalı, O'na yönelmeli, sabır ve şükürle hareket etmeli, hata, yanlış vs.den dönmeli ve iman sahibi olmalıdır. İşte ancak bu nitelikleri taşıyan akla sahip insan, Allah'ı gerçek anlamda gözetip murâkabe edebilir.

b. Bilgi

Bilgi, İslami terminolojide genel olarak el-'ilm terimiyle ifade edilir ve sözlükte, 'mutlak olarak bilmek, şuurda hasıl olmak, sağlam ve kesin bir biçimde bilmek' veya 'bir şeyin gerçeğini bilmek' gibi anlamlara gelir.⁵¹ Kelimenin esas manası budur.⁵² Bu bağlamda Allah şöyle buyu-

⁴⁹ Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, çevr.: Komisyon, Hikmet Yayınları, İstanbul 1986, VI. 314.

⁵⁰ "Onlar, (ilahî kanunlara) boyun eğmeleri sonucu göğün boşluğunda (yere düşmeden uçabilen) kuşları görmüyorlar mı? Onları, (orada öyle düşmekten) Allah'tan başka tutan yoktur. Gerçekten de bunda inananlar (yü'minûn) için alınacak birçok ders (âyât) vardır." Nahl, 16/79. Ayrıca bkz.: Şuarâ, 26/8, 67, 103, 121; Neml, 27/86; Ankebût, 29/24, 44; Rûm, 30/37; Zümer, 39/52. "Kesin olarak inananlar (mûkinîn) için yeryüzünde ayetler vardır." Zâriyât, 51/20. Ayrıca bkz.: Bakara, 2/118; Câsiye, 45/4; Rad, 13/2.

⁵¹ Ibn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII.416-422.

⁵² Esas mana izafî mana için bkz. Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.21-25.

rur:“Karada ve denizde karanlıklar bastırduğunda yolunuzu bulmanız için yıldızları yaratan da O’dur. Kuşkusuz Biz, bilen (ya’lemûn) bir toplum için ayetlerimizi ayrıntılı bir biçimde açıklamış bulunuyoruz.”⁵³

Bilgi ve bilmeyi esas alan kelime olan el-’ilm Kur’an’da en çok kullanılan kelimelerden birisidir. Bu nedenle ‘ilm kelimesi ve ondan türeyen isim ve fiiller Kur’an’da yaklaşık olarak yediyüz elli yerde geçmektedir.⁵⁴ Kur’an’ın yanında Hz. Peygamber’in hadislerinde de bilgi gereken yerini almıştır. Bu hususu görmek için, hadis külliyyatına bir göz atmak kâfidir. Başta Kütüb-i Sitte olmak üzere her hadis kitabında yer alan müstakil Kitâbu’l-’İlm bölümleri buna en güzel örnektir.

Bu bağlamda Allah Teala birliğine kendisiyle beraber melekleri ve bilgi sahiplerini şahit tutmuş ve kulları içinden ancak bilginlerin, kendisinden gereğince korkacağını bildirmiştir.

“(Yaratıkları arasında) adaleti gerçekleştiren Allah, melekler ve ilim sahipleri, kendisinden başka hiçbir tanrı olmadığına tanıklık etmişlerdir; (gerçekten de) çok güçlü, çok bilge olan O’ndan başka tanrı yoktur.”⁵⁵

Bu ayette Allah, kendinden başka ilah olmadığına yani, tevhide önce kendisini, ikinci olarak melekleri daha sonra da bilgi sahiplerini şahit tutmaktadır. Böylesine önemli bir konuda, Allah’ın kendisiyle beraber meleklerin ve bilgi sahiplerinin şahitliklerine vurgu yapması onlara, dolayısıyla bilgiye verdiği değeri ve önemi açıkça ortaya koymaktadır.

“Kulları içinden ancak bilginler, Allah’tan (gereğince) korkar.”⁵⁶ Yani “...Sen ancak görmeden Rablerinden korkanları uyarırsın...” (35. Fatır, 18) ayetinde buyurulduğu üzere Allah saygısını devamlı surette duyup da Peygamberin inzarından müstefid olacak ve binaenaleyh temizlenip korunacak olanlar Allah’ı celal-ü cemaliyle sıfatı kemaliyle bilen ehli ilimdir. Çünkü bir şey hakkında saygı onun şanına olan bilgi ve bilginin derecesiyle mütenasip olur. Bir kulun da Allah’a dair ilmi ne kadar kemalli ise haşyeti de o nisbette kamil olur. Onun için Resulullah “Ene

⁵³ En’am, 6/97. Ayrıca bkz.: Ankebût, 29/ 43; Tevbe, 9/11.

⁵⁴ Bkz. : Muhammed Fuad Abdülbakî, *a. g. e.*, s. 469-481.

⁵⁵ Âl-i İmran, 3/18.

⁵⁶ Fatır, 35/28.

ahşâkum lillâh ve etkâkum: Ben sizin Allah'dan en çok korkan ve O'na karşı en çok sorumluluğunun bilincinde olanınızım"⁵⁷ demiştir.⁵⁸

Bu ayet hem bilginin önemini vurgulamakta, hem de bilgi sahibi kişiler (alimler) için ulaşılmaması gereken en yüce mevkiyi belirlemektedir. Zira bir kişi, içinde Allah korkusu taşıyorsa, o zaman ayetin bahsettiği 'alim' sınıfına girer. Nitekim Abdullah b. Mesud'dan nakledilen bir söz bu hususu doğrulamaktadır. "İlim sadece çok sayıda hadis bilmek değildir. İlim Allah'tan çok korkmaktır." Hasan Basri (ö. 110/728), "alim, Allah'ı görmediği halde korkan, Allah'ın sevdiğini seven ve Allah'ın sevmediğinden uzak kalan kimsedir" diye buyurmuştur ki, bu ayet böyle kimselere işaret etmektedir.⁵⁹

Dolayısıyla diyebiliriz ki, yukarıdaki ayet Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde olup kibirlenmeyen ve bildikleriyle amel eden alimlere işaret etmektedir. Yoksa her bilgi sahibi Allah'tan korkar anlamında değildir. Kısacası, burada kastedilen bilgi, yukarıda saydığımız vasıflara sahip olan bilgidir. İşte bu vasıflara sahip bilginin Allah'ı murâkabe etmenin bir unsuru olduğu kendiliğinden ortadadır.

c. Takva

Kur'an'ı okuduğumuzda, "vekâ", "ittekâ", "muttaki" ve "takvâ" kelimelerine sıkça rastlarız. İşte murâkabenin önemli enstrümanlarından birisi de takvâdır.

"Takvâ" ve "ittikâ" kelimeleri, "ve-kâ" fiilinin mastarı olan "vikâye"den gelmektedir. Vikâye, bir şeyi onu rahatsız edecek ve ona zarar verecek şeylerden koruma anlamındadır. Bu anlamda Kur'an'da kullanılmıştır. Onlardan birinde şöyle buyrulur: "Allah, onları o günün kötülüğünden koruyacak (vekâhüm)..."⁶⁰ İşte takvâ, insanın kendi canını korkulan şeylerden sakındırmasıdır. Kelimenin asıl anlamı budur. Bunun yanında bazen korku (havf) takva, takva da korku (havf) diye adlandırılır. Bu isimlendirme; bir şeyin, şartı gerektirmesi, şartın da onu gerektirirse kabilindedir. Dini literatürde takva, insanın kendisini günahlardan sakındırması şeklinde kavramlaşmıştır. Bu da sakıncalı şeylerin terke-

⁵⁷ Buhârî, *Nikah*, 1.

⁵⁸ Yazır, M. Hamdi, *a. g. e.*, VI.3991.

⁵⁹ Mevdudi, *a. g. e.*, IV.557.

⁶⁰ İnsan, 76/11.

dilmesi ile gerçekleşir.⁶¹ Allah bu bağlamda şöyle buyurur: “Şüphesiz Allah, takva sahipleri ile (ellezine ittekav) ve iyilikte bulunanlarla (muhsinûn) beraberdir.”⁶²

Takva kelimesi Mekke döneminin özellikle ilk çağında, Mekki surelerin konusuna uygun olarak ahiret azabından, dolayısıyla Allah'tan korkmayı ifade eder. Misal olarak “Ey insanlar, Rabbinizden korkun (ittekû). Çünkü kıyamet sarsıntısı çok büyük bir şeydir.”⁶³ Ancak bu, Kur'an'da daha ziyade istisnâî bir durumdur. İtteka fiili Kur'an'da hemen hemen daima dini anlamda kullanılmıştır.⁶⁴

Kur'an'da “takva”, “ittika” ve “vikaye” mastar ve isimleri çeşitli kalıplarda, çok azı lügat manasında olmak üzere iki yüz elli sekiz ayette geçmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi, bu kelime hâkim olarak Kur'an tarafından kazandırılan dini anlamda kullanılmış ve böyle kavramlaşmıştır. Yani insanın kendisini günahlardan sakındırmasıdır. Bu da sakıncalı şeylerin terkedilmesi ile gerçekleşir. Bu da hem bu dünya hem de öbür dünya için hassas bir sorumluluk hissinden kaynaklanan korkudur.⁶⁵ Bu anlamda takva; Allah'ın sınırlarına perçinlenmek olup O'nun belirlediği sınırları (hudûd) aşmayıp koyduğu emirlere uymak, yasaklardan da sakınmaktır. Nitekim Kur'an birçok ayette Allah'ın koyduğu sınırların muhafaza edilip aşılmamasını, bunları aşanların zalimler olduğunu bildirir.⁶⁶ Muhammed Esed de tefsirinde bu kelimeye, “Allah'a karşı sorumluluk bilinci taşımaktır.”⁶⁷ diye anlam verir. Bu ise kanaatimize göre Allah'ı murâkabe etmektir.

Allah takva sahibi kişilerle ilgili olarak şunları söyler: “Allah bilincini içlerinde canlı tutanlara gelince (innellezîne't-tekav); onlar, şeytanın vesvesesine maruz kaldıklarında, (Allah'ı) hatırlarlar (tezekkerû) ve der-

⁶¹ İsfehâni, Râgıb, *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân*, s. 881.

⁶² Nahl, 16/128.

⁶³ Hacc, 22/1.

⁶⁴ Bkz.: İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev.: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trs., s.221-227; İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev.: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul1984, s. 259-265.

⁶⁵ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev.: Alpaslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, Ankara 1993, s. 87.

⁶⁶ Bkz.: Abdalbâki, Muhammed Fuad, *a. g. e.*, s. 195.

⁶⁷ Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı meal-tefsir*, çev.: Koytak, Cahit-Ertürk, Ahmet, İşaret Yayınları, İstanbul 1996, II. 556.

hal gerçeği görürler.”⁶⁸ Ayette geçen hatırlamadan (tezekkerû) murat, Allah’ın emirleri ve tavsiyeleridir. Yani Allah’ın emirlerini ve tavsiyelerini hatırlarlar.

Ayet şeytanın dokunmasının insanı körleştirdiğini, duygularını yok ettiğini gözünü kapadığını belirtiyor. Fakat Allah bilincini içinde canlı tutmak (takva), O’nun murâkibesini hissetmek ise, gönülleri Allah’a bağlayan, gafletten uyararak hidayet yolunu sağlayan derin bir bağlıdır. İşte muttakilere bunlar hatırlatılıyor. Şayet onlar bunu hatırlarlarsa görüş ufukları açılır, gözlerinin önüne çekilmiş olan perdeler kalkar. “Ve hemen gerçeği görürler.” Şüphesiz ki şeytanın dokunuşu kör eder kişiyi. Allah’ı anmaksa birden gözleri açar. Şeytanın dokunuşu karanlığın ifadesidir, Allah’a yönelmek ise aydınlıktır... Şeytanın temasını ancak takva duygusu silip aydınlatabilir.⁶⁹

Görüldüğü gibi takva; şeytandan insana dokunan kötü düşüncelere karşı insanın Allah’ı hatırlayıp kötülüklerden uzaklaşmasını sağlayan bir zirhtir. Dolayısıyla takva Allah’ı murakabenin en önemli enstrümanıdır.

d. Tezekkür (Allah’ı hatırlama)

Z-k-r kelimesi ve türevleri edinilen bir şeyi korumak, dilde ifade etmek, unutulmuş şeyi zikretmek/hatırlamak, konuşmak, anlatmak, çokça anmak, öğüt, uyarı, hatırlatma vs. anlamlarına gelir.⁷⁰ Görüldüğü gibi, zikr kelimesinde hatırlama, hatırdan tutma, anma, yani unutmama anlamı ön plandadır.

İnsan yaradılışı gereği unutkandır. Unutma, insanın kendisine tevdi edilen emaneti terk etmesidir. Bu ya insanın kalbinin (hafızasının) zayıflığından, ya gafletten, ya da kasıtlı olarak onun kalpten çıkmasına yol açmak şeklinde gerçekleşir. Şöyle denir: Nesitühû nisyânen-Onu unuttum.⁷¹ Kur’an’da şöyle buyrulur: “Doğrusu bundan önce Adem’e (bu ağaçtan yeme diye) emrettik, fakat unuttu (fe-nesiye)...”⁷²

⁶⁸ A’raf, 7/201.

⁶⁹ Kutub, Seyyid, a. g. e. , VI. 366.

⁷⁰ Halil İbn Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut trs., s. 320; İsfehani, Ragıb, a. g. e. , 328-330.

⁷¹ İsfehâni, Râgıb, *Müfredâtü Elfâzı’l-Kur’ân*, s. 803.

⁷² Tâhâ, 20/115.

“Musa (Hızır'a verdiği söz sebebiyle): Unuttuğum şeyden dolayı (bi-mâ nesîtü) beni muaheze etme; işimde bana güçlük çıkarma, dedi”⁷³ “Biz Hristiyanız, diyenlerden de söz almıştık; onlar da kendilerine hatırlatılan şeylerin çoğunu unutmuşlardı (nesû)...”⁷⁴ “Allah'ın dilemesine bağlamadıkça (inşâallah demedikçe) hiçbir şey için bunu yarın yapacağım deme. Bunu unuttuğun takdirde (nesîte) Allah'ı an (üzkür) ve: Umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır de.”⁷⁵

Bu bağlamda Bakara suresinin 286. ayetinde müminlerin dualarının içinde şöyle geçer. “...Ey Rabbimiz! Eğer unutacak ya da hata edecek olursak, (bu yüzden) bizi sorumlu tutma!...”

İnsan unutmaya ile malul olduğundan hatırlamaya, hatırlatılmaya ihtiyaç duyar. İşte bu hususta her şeyden önce Allah Kur'an'ı zikir olarak isimlendirmiştir: “Bu, O'na (Muhammed'e) indirdiğimiz mübarek bir uyarıdır (zikr)...”⁷⁶

Z-k-r kelimesi ve türevleri Kur'an'da 268 defa geçer. Bunlardan 47 ayette insanın Allah'ı zikrinden bahsedilir.⁷⁷ Dolayısıyla zikir kelimesi Kur'an'da genellikle dini anlamda Allah'ı zikretmek, hatırlamak, hatırd tutmak, unutmamak anlamında kullanılmıştır.

İnsanın Allah'ı zikretmesi O'nun emridir. Birçok ayette buna vurgu yapılır. “...Beni zikredin (fezkürûnî) ki, Ben de sizi zikredeyim...”⁷⁸ “...Allah'ı çok anın (vezkürû)”⁷⁹

“Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam Rabbini an (üzkür). Gafillerden olma.”⁸⁰ Seyyid Kutub ayette geçen zikrin nasıl aşağıdan yukarıya Allah'ı murâkabeyi içerdiğini şöyle açıklar:

“Gün doğarken ve batarken, gönül günün her iki tarafında Allah'a bağlı kalmalıdır. Allah'ı zikretmek ise sadece bu zamanlara mahsus de-

⁷³ Kehf, 18/73.

⁷⁴ Maide, 5/14.

⁷⁵ Kehf, 18/23-24.

⁷⁶ Enbiya, 21/50. Kur'an'ın zikir olarak isimlendirilmesiyle ilgili geniş bilgi için bkz.: Durmuş, Zülfikar, *Kur'an'a Göre Kur'an*, Rağbet yay., İstanbul 2012, s. 53-65.

⁷⁷ Geniş bilgi için bkz.: Karagöz, İsmail, *Kur'an'da Zikir Kavramı ve Allah'ı Zikir*, D. İ. B. Y. , Ankara 2005, s. 25 vd.

⁷⁸ Bakara, 2/152.

⁷⁹ Enfal, 8/45; bkz.: Abdalbâki, Muhammed Fuad, *a. g. e.* , s. 270-275.

⁸⁰ A'raf, 7/205.

ğildir. Gönül her zaman Allah'ı anmalı ve her lahza insan; kalbinde Allah'ın murakabesini hissetmelidir. Şu kadar var ki bu iki zaman esnasında insan kainat sayfasındaki açık değişikliklere muttali olur. Geceden gündüze geçiş... Ve gündüzden geceye varış... Her iki halde insan kalbi çevresinde bulunan mevcudatla ilgi kurar. Gecenin ve gündüzün değişmesinde, şartların ve durumların teğayyür etmesinde Allah'ın kudret elini görür... Rabbini zikret ve sakın O'nun zikrinden gafil kalma. Kalbini O'nun murakabesinden uzaklaştırma, zira insan şeytanın aldatmacalarından sakınmak için Rabbi ile münasebettar kalmaya son derece muhtaçtır..."⁸¹

Allah akıl sahibi insanlardan bahsederken şöyle der : "Onlar (akıl sahibi insanlar), ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar (yezkürüne)...⁸² "Öyle ülül'elbab ki ayakta iken otururken yatarken, yani gerek iştilgal ve gerek istirahat hallerinin hepsinde Allah'ı zikrederler, dillerinden bırakmazlar bu ahvali selase insanın bütün ahvaline şamildir. Hatta hareketi bedeniyeye şamil olduğu gibi i'tilâ, tavassut, sukut gibi halete de şamildir. Demek ki bu ülül'elbab her ne halde bulunurlarsa bulunsunlar, kalbleri zikrullahdan başka bir şey ile itmi'nan zevkini bulamadığından zikrullahdan gaflet etmezler, gönülleri murakabei ilahiyyeye müstagraktır..."⁸³

Kur'an ve Hadislerde Allah'ı zikir geniş bir yelpaze oluşturur. Bunu kalple, dille ve bedenle yerine getirmek mümkündür. Kalple zikir; Allah'ın varlığını, birliğini, yaratıcı ve rızık verici olduğunu kabul etmek, Allah'ın varlığına ve birliğine delalet eden sözlü ve sözsüz ayetleri üzerinde düşünmek, nimetleri verenin Allah olduğunu bilmek ile, bedenle zikir; bedeninin her bir uzvunu emrolunduğu görevleriyle meşgul etmek ve yasakladığı şeylerden alıkoyarak O'na itaat etmekle, dille zikir; her hayırlı işin evvelinde eûzü besmele çekmek, geleceğe dönük söz ve işlemlerde inşaallah demek, Kur'an okumak ve öğrenmek, dua etmek, günah ve hatalara tevbe ve istiğfar etmek, tekbir (Allah'u ekber), tehlil (lâ ilâhe illallah), tesbih (sübhânallah), tahmîd (el-hamdü lillah) cümlelerini söylemek ile yapılır.⁸⁴

⁸¹ Kutub, Seyyid, *a. g. e.*, VI. 380-382.

⁸² Al-i İmrân, 3/190-191.

⁸³ Yazır, M. Hamdi, *a. g. e.*, II. 1258.

⁸⁴ Bu hususta geniş bilgi için bkz.: Karagöz, İsmail, *a. g. e.*, s.39-170.

Yukarıda zikredilen ve Allah'ı zikretmenin çeşitli yönlerini oluşturan bütün bu hususların Allah'ı murâkabe etmekle ilgili olduğu kanaatindeyiz. Kur'an'da zikredilen ve hadislerde detayı verilen bu hususları yaparak insan, Allah'ı murâkabe eder. Çünkü bunlar insanın kalbi, bedeni ve dili ile Allah'la meşgul olması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Kur'an, nefsinin dünya nimetleri ile meşgul edip başka şeyler dilemeyip Allah'ı unutan kimselerden uzaklaşmayı emreder: "Sen, sabah akşam hoşnutluğunu isteyerek Rablerine dua edenlerle birlikte olmaya çabala ve dünya hayatının çekiciliğine kapılarak gözlerini sakın onlardan ayırma. Kalbini Bizi anmaktan alıkoyduğumuz (an zikrinâ), nefsinin arzusuna uyan ve işi hep aşırılık olan kimseye de uyma."⁸⁵ "O halde sen, Bizi anmaktan yüz çeviren, dünya hayatından başka hiçbir şey istemeyen kimselerden yüz çevir."⁸⁶

e. Şükür

Şükür, nimeti düşünüp onun karşılığını göstermek anlamında olup zıddı, nimeti unutmak ve onu gizlemek anlamında küfür kavramıdır. Şükür üç kısma ayrılır: Kalp ile şükür, nimeti tasavvur etmektir. Dil ile şükür, nimet vereni övmektir. Bütün organlarla şükür, hak ettiği oranda nimetin karşılığını vermektir. Bu bağlamda Allah Hz. Davud'a ve Süleyman'a verdiği üstünlüğü zikredip peşinden "...Ey Davud ailesi! Şükredin (i'melû şükran)" buyurur.⁸⁷ Burada şükürün emredilmesi üş-kürü şeklinde değil de amile fiili ile (i'melû şükran) şeklinde gelmesinin, kalp, dil ve diğer organlarla yapılan her üç şükür çeşidinin gerekliliğine işaret etmek içindir.⁸⁸

Bu bağlamda Gazâli (ö. 505) kendi tasavvuf zaviyesinden şükürün üç aslının olduğunu ifade eder. Bunlar; ilim (marifet), hal ve ameldir. İlim; nimet verenin Allah olduğunu bilmektir. Hal, marifetten sonra devam eden ferahlık durumu olup, nimeti verene karşı saygılı olmak ve sevgi beslemektir. Bu da ilim (marifet) gibi, bizatihi bir şükürdür. Fakat şükür olabilme şartını ihtiva etmesi gerekir. Bu şart nimet vermeyi ve nimeti değil, nimet vereni sevmektir. Amel, nimet vereni bilmekten meydana gelen sevincin gereğiyle amel etmektir. Bu da kalp, dil ve azalar

⁸⁵ Kehf, 18/28.

⁸⁶ Necm, 53/29.

⁸⁷ Sebe, 34/10-13.

⁸⁸ İsfehâni, Râgıb, *a. g. e.*, s. 461-462.

ile olur. Kalp ile olan şükür, iyiliğe niyet etmektir. Azalar ile şükür, Allah'ın verdiği her bir aza nimetini yerinde ve O'na itaatte kullanıp isyandan kaçınmaktır. Dil ile şükre ise, Allah'tan razı olduğunu ifade etmektir.⁸⁹

Mâtürîdî (ö. 303 h), yukarıda geçen üç çeşit şükürün üçünü de gerekli görmektedir. Fakat ona göre bunların en değerlisi, üçüncü çeşididir. Nitekim o şükürü, Allah'ın verdiği nimetlerin farkına vararak, bilinçli bir şekilde O'na inanmak ve güzel işler (amel-i sâlih) yapmak olarak açıklamaktadır. Ona göre şükür, hem imanı hem de sâlih amelleri kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle, bir kimse, sadece inanmakla ya da sadece güzel işler yapmakla şükürünü eda etmiş sayılmamaktadır. Ayrıca Yüce Allah, ibadetin sadece kendisine yapılmasını, bu konuda hiç kimseyi ve hiçbir şeyi kendisine ortak koşulmamasını istemektedir. Bu bakımdan Mâtürîdî'ye göre şükürün başı, sağlam bir imandır. O halde Mâtürîdî anlayışına göre şükür= iman + amel-i sâlih demek mümkündür.⁹⁰

Burada Gazali ve Mâtürîdî'nin şükür ile ifade etmek istedikleri; Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih edip O'nu mukaddes (takdis)ve tek olarak (tevhid) bilip her şeyin O'ndan olduğuna inanıp, nimeti Allah'a yaklaşımcı bir vasıta olarak görmektir. Yani nimeti değil, nimet vereni görmek ve bunun gereği olarak da kalp, dil ve azalarla amel edip nimeti verene şükürünü gerçekleştirmektir.

Dünyaya imtihan için gönderilen insan, iki hal üzeredir; şükür veya küfür. Allah şöyle buyurur: "Gerçek şu ki, biz insanı katışık bir nutfeden (erkek ve kadının dölünden) yarattık; onu imtihan edelim diye, kendisini iştir (semi') ve görür (basîr) kıldık. Şüphesiz biz ona (insana) (doğru) yolu gösterdik(hedeyna). İster şükredici olsun (şâkir) ister nankör (kefûr)."⁹¹ Yani Allah insanı imtihan etmek için ona iştirme ve görme yeteneği, yani doğruyu yanlıştan ayırma yeteneği verdi. Aynı zamanda vahiy göndererek doğru yolu da gösterdi. Bundan sonra insan kendi tercihi ile ya şükreden ya da nankör olur.

⁸⁹ Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâü Ulûmi'd-dîn*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut trs., IV. 81-84.

⁹⁰ Maturidi'nin şükür anlayışı konusunda geniş bilgi için bkz.: Ak, Ahmet, Maturidi'nin Şükür Anlayışı, *A.Ü.İ.F.D.* 47 (2006), sayı 2, s. 185-194.

⁹¹ İnsan, 76/2-3.

İşte bu meyanda Kur'an'da şükür kelimesi çok sık kullanılan kelimelerden olup dini anlamda; Allah'ın nimetlerine karşılık insanın O'na teşekkürünü, memnuniyetini ifade edip nankörlük yapmaması anlamında kullanılmıştır. Birçok ayette Allah'a şükredilmesi üzerinde durulur. "...Allah, şükretmeniz için, size ayetlerini böyle açıklamaktadır."⁹² "Ey inananlar! Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin iyi olanlarından yeyin! Eğer gerçekten ibadet ettiğiniz (uğrunda çalıştığımız) Allah ise, (o halde) O'na şükredin."⁹³ Aynı şekilde birçok ayette insanların çoğunun şükretmediğinden veya çok az şükrettiğinden bahsedilir: "Allah'a karşı yalan uyduranların kıyamet günü (akıbetleri) hakkındaki kanaatleri nedir? Şüphesiz Allah insanlara karşı lütuf sahibidir. Fakat onların çoğu şükretmezler."⁹⁴

"(Hz. İbrahim) Siz Allah'ı bırakıp birtakım putlara tapıyor, asılsız sözler uyduruyorsunuz. Bilmelisiniz ki, Allah'ı bırakıp da taptıklarınız, size rızık veremez. O halde rızık Allah katında arayın. O'na kulluk edin ve O'na şükredin. Ancak O'na döndürüleceksiniz."⁹⁵

Hz. İbrahim bu ve bir önceki ayetlerde puta tapan kavmini Allah'a kulluğa çağırıyor ve bunun mantıki gerekçelerini de ortaya koyuyor. Birinci gerekçe; bu putlar onların uydurmalarıdır. Yani, putlara yüklediğiniz, verdiğiniz her türlü vasıf sizin uydurma ve yalanlarınızdır. Gerçek olan, onlar cansız, gücü olmayan nesnelere başka bir şey değildir. İkinci gerekçe; bu putların onlara rızık vermeye güçlerinin yetmemesidir. Bunlar rızık vermeye güçleri yetmediğine göre, rızık Allah katında aramaları emrediliyor. Dolayısıyla rızık veren kulluğa ve şükre layık olanlardır. Onun için ayetin sonunda O'na kulluk edin, şükredin denmiştir. Sonuçta dönüş de O'nadır.

Ayette "ü'budûhu- O'na kulluk edin" ifadesi şükürü içerdiği halde hemen arkasından (üşkurû lehû-O'na şükredin) kullanılmıştır. Bu da kanaatimize göre nimete şükürün gereğinden ve öneminden dolayıdır. "Zira şükür, nimetin devamının gereği, artmasının sebebidir."⁹⁶

⁹² Maide, 5/89.

⁹³ Bakara, 2/172; Bkz.: Abdalbâki, a. g. e. , s. 385-386.

⁹⁴ Yunus, 10/60.; Ayrıca bkz.: Bakara, 2/243; Secde, 32/9; Yusuf, 12/38; Neml, 27/73; Mü'min, 40/61.

⁹⁵ Ankebut, 19/17.

⁹⁶ Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, Mısır1964, IV. 197.

Kur'an'da geçen şükür kelimesi ve türevlerini incelediğimizde, "Allah'a şükürün"; hidayete uymak olduğunu anlarız.⁹⁷ Yani şükür; günümüzde anlaşıldığı gibi, konuşmak ve söz tekrarından çok, uygulamadır, eylemdir. Örneğin, hüküm veren hakim Allah'a şükrederken, hükümünde doğruyu gösterdiği için şükreder. Allah'ın hükümde gösterdiği yol; insani güç ölçüsünde mutlak adalete sarılmak, düşmanlığı körükleyen şeylerden uzaklaşmaya çalışmaktır. Dolayısıyla Allah'ın gösterdiği yola gitme nimetinin karşılığı olan şükür; davranış ve uygulamayla gerçekleşmektedir.

Tasavvufta kulun Allah'ın nimetlerine şükürle mukabele etmesi, kötülüğünü kabullenmesi, yapılan kötülüğü aflu karşılması murâkabenin en güzeli olan murâkabe lillah (Allah'ı murâkabe etme) olarak sayılmıştır.⁹⁸ Dolayısıyla şükür insandan Allah'a murâkabenin en önemli aracıdır.

f. Dua

Dua, çağırma (nidâ), isim verme (tesmiye), bir şey isteme, yardım talep etme, bir şeye çağırma ve ona yönelmeye teşvik etmek anlamlarına gelir.⁹⁹

Dua, insandan Allah'a doğru bir iletişim şekli olup insanın Allah'la konuşma isteğidir, konuşmasıdır. İnsanın Allah'la diyalog kurma isteğinin değişik sebepleri olabilir; Allah'a karşı duyulan derin sevgi ve zühd, ölüm tehlikesi, korku vs.¹⁰⁰ Nitekim Kur'an'da Allah'a inanmayan müşrik Arapların bile bir tehlike anında halisane bir şekilde Allah'a yalvardıklarını görüyoruz: "... (Geminin batarak öleceklerini anladıkları son anda) içlerinden gelerek, 'Eğer, bizi, bu tehlikeden kurtaracak olursan, andolsun ki, (sana) şükredenlerden olacağız!'"¹⁰¹

Kur'an'da dua geniş bir yelpaze oluşturur. Bize göre dua, Allah'ı murâkabenin en büyük vasıtasıdır. Kul dua vasıtası ile daima yaratıcısı ile iletişim içinde olur. Ona isteklerini, acizliğini, hatalarını vs. arz ederek onu murâkabe eder. Yani dua ile insan rabbi ile daim surette beraber

⁹⁷ el-Behiy, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'an'ı Kavramlar*, çev.: Ali Turgut, Yöneliş Yay., İstanbul 1998, s. 178.

⁹⁸ *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, çev.: Heyet, Kalem Yayınları, İstanbul 2005, s. 549.

⁹⁹ İsfehâni, Râgıb, *a. g. e.*, s. 315.

¹⁰⁰ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 182-183.

¹⁰¹ Yunus, 10/22.

olur. Bu bağlamda Kur'an'da çeşitli münasebetlerle zikredilen birçok dua örnekleri vardır. Bunların başında Allah'ın elçilerinin duaları gelir. Onların başında da Hz. Adem ve eşi Hz. Havva'nın duaları vardır: "Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmetinle muamele etmezsen muhakkak ziyana uğrayacaklardan oluruz!"¹⁰² Hz. İbrahim: "Ey Rabbim! Herkesin hesaba çekileceği günde beni, ana-babamı ve bütün müminleri bağışla."¹⁰³ Hz. Musa: "Ey Rabbim Ben nefsimi zulmettim, beni bağışla! Dedi (Allah) onu bağışladı. Çünkü O çok bağışlayan, çok merhamet edendir."¹⁰⁴ Hz. Süleyman: "Ey Rabbim! Bana ve ana-babama nimetlere şükretmemi ve hoşnut olacağın işler yapmamı gönlüme ilham eyle ve rahmetinle beni iyi kulların arasına dahil eyle."¹⁰⁵ Hz. Muhammed: "De ki Rabbim! Şeytanın kışkırtmalarından sana sığınırım! Onların yanımında bulunmalarından da sana sığınırım."¹⁰⁶ Keza Kur'an'da çeşitli boyutlarıyla, müminlerin, meleklerin ve inkarcıların dualarından bahsedilir.¹⁰⁷

Bu bağlamda Bakara suresinin 285-286. ayetlerinde Allah müminlerin inanç esasları ve Kendisine itaat ile ilgili tavırlarına ilaveten şöyle dua ettiğini deklare etmektedir: "...İşittik ve itaat ettik. Rabbimiz, bağışlamamı dileriz; çünkü dönüş Sana olacaktır demiştir...Ey Rabbimiz! Eğer unutacak ya da hata edecek olursak, (bu yüzden) bizi sorumlu tutma! Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi, bize de ağır bir yük yükleme! Ey Rabbimiz! Gücümüzün yetmeyeceği şeyi bize taşıtma! Bizi affet, bizi bağışla ve bize sevgini göster; çünkü Sen bizim Mevlamızsın. O halde Sen, inkarcı halka karşı bize yardım et."

Sonuç olarak dua, kulun Rabbini murâkabe edip, ihtiyaç ve arzusunun ciddi olarak ondan istemesi demektir. Ruhun Allah'a yükselmesi, kalbin Allah ile konuşması, kul ile Allah arasında diyalogun oluşmasıdır.

¹⁰² Araf, 7/23.

¹⁰³ İbrahim, 14/41.

¹⁰⁴ Kasas, 28/16.

¹⁰⁵ Neml, 27/19.

¹⁰⁶ Mü'minun 23/97,98.

¹⁰⁷ Bkz.: Bilgiç, Saliha, *Konuları İtibarı İle Kur'an'da Dua*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S. Ü. S. B. E., Konya 2008, s. 66-181.

III. Murâkabe ve İnsan Yetiştirme Düzeni

Buraya kadar Allah'tan insana ve insandan Allah'a dikey murâkabeyi genişlemesine ele aldık. Bu ikili döngüde insan yetiştirme düzeni ortaya konmaktadır kanaatindeyiz. Yani, yeryüzünün halifesi (idarecisi) olan insanın yetişmesi hedeflenmektedir. Şimdi bu yetişmenin nasıl gerçekleştiğini birkaç madde halinde açıklamaya çalışalım.

1. Murâkabenin İnsanı Davranış Açısından Eğitmesi

Yukarıda Allah'ın isimleri doğrultusunda Allah'tan insana doğru dikey murâkabeyi genişçe ele aldık. Bütün bunlar Allah'ın her daim hazır olduğunu vurgular. Allah'ın her daim hazır olması sadece kavramsal anlamda bir hazır oluş değildir. Zira O'nun hazır olması bir takım sonuçları gerektirir. Bunların en önemlisi de insanı davranışları açısından eğitmesi, davranışlarını değerlendirmeye sevk etmesidir. İşte Kur'an'ın sık sık hatırlattığı "Allah kontrol eder-rakîb", "görür", "şahit olur", "iştir" gibi sözlerin anlamı da budur. "Ne yerde ne de gökte zerre kadar bir şey Allah'ın dikkatinden kaçmaz" (Yunus, 10/61; Sebe, 34/3.)¹⁰⁸ Yani kısaca insanın otokontrolünü sağlar.

Bu bağlamda Mevdudi Bakara suresi 285-286 ayetlerinin tefsirinde müminlerin duası ile ilgili olarak şu önemli tespitlerde bulunur:

"Bu duanın ruhunun anlaşılabilmesi için, bu ayetlerin Medine'ye hicretten yaklaşık bir yıl önce Mirac'da (göğe yükseliş) vahyedildiği gözönünde bulundurulmalıdır. O dönemde imanla küfür arasındaki çatışma çok şiddetli idi ve müminlere yapılan işkenceler en aşırı dereceye ulaşmıştı. Ve bu sadece Mekke ile sınırlı değildi; tüm Arabistan'da bir müminin huzur içinde yaşayabileceği bir yer yoktu. Bu şartlarla başa çıkabilmeleri için müslümanlara bu dua öğretilmişti. Allah, kuluna kendisine nasıl dua edeceğini öğrettiğinde, kul bu duanın kabul olacağından emin olabilir. Bu nedenle bu dua müslümanlara büyük cesaret verdi ve en çok işkence gördükleri zamanlarda bile huzur içinde olmalarını sağladı. Ayrıca bu dua, onlara arzularını kontrol altında ve bu duada öğretilen sınırlar içinde tutumlarını ve bu arzuları yanlış yollara kanalize etmemelerini de öğretiyordu. Bu nedenle bu duada düşmanlara karşı acımasızlık, intikam gibi dünyevi hiçbir konuya değinilmemektedir. Buna o dönemde acil ihtiyaç vardı, çünkü müslümanlar büyük zorluklar, maddî kayıplarla

¹⁰⁸ Fazlur Rahman, *a. g. e.*, s. 100.

karşı karşıya kalıyorlar, işkence çekiyorlar ve hem fiziksel, hem de ekonomik baskı altında tutuluyorlardı. Müslümanların bu duasında yer alan yüce ideallerle, o dönemde çektikleri işkenceler arasındaki zıtlık, onların bu kritik dönemde bile, ahlâkî yönden nasıl eğitildiklerini göstermektedir. İşte bu, her gerçek müminin ulaşmak için çalışması gereken yüce ahlakî seviyedir.”¹⁰⁹

Allah'ı murâkabenin vasıtalarından şükürle ilgili bir ayette Allah şöyle buyurur: “...Şükreden (şekere) ancak kendisi için şükretmiş olur (yeşküru); fakat nankörlük eden de (kefera) (bilsin ki); Rabbim müstağnidir, kerem sahibidir.”¹¹⁰ Buradan anlaşılana, verilen nimete şükür, insanlık görevidir. İnsanın şükürü ise, Allah'ın yoluna uymaktır. Allah'ın yolu; insanın düşüncesini, davranışını ve eylemini yönlendirecektir. Böyle olduğu sürece insan başkalarına zarar vermekten ve kötülükten sakınacağı gibi, hak, hayır ve toplumun yararından başkasını da düşünmeyecektir.¹¹¹ Nitekim Mâturîdî'ye göre bu konuya (şükür) önem veren kimse ve topluluklar pek çok güzelliklere kavuşmuşlardır.¹¹²

2. Murâkabenin İnsana Şuur ve Kişilik Kazandırması

Allah'ı unutmak, gerek şahsi, gerekse toplumsal bazda insan kişiliğini yok eder. Zira yalnızca “Allah'ı hatırlamak” insan şahsiyetini bir bütün olarak muhafaza eder. Allah'ı unutmak, insanın fıtratındaki ahlaki yapının dengesini bozarak insan kişiliğini dumura uğratar. İnsanın Allah'ı unutarak yaptığı her yanlış hareket, insanın fıtratındaki ahlaki dengenin bozulmasına yol açtığından, Allah'ı hatırlama bu dengenin düzgün durmasını gerçekleştirir.¹¹³ Kur'an, bu dengenin bozulmasını “Allah'ın koyduğu sınırları aşma” olarak tarif etmiştir: “Bunlar Allah'ın (yasak) sınırlarıdır. Bunlara yaklaşmayın.”¹¹⁴

Allah'ın koyduğu sınırları aşmayıp bu dengeyi koruyan insan, Allah'ın yüceliği, azameti karşısında şuurlanır. Bu akli davranışın insan hayatındaki eseri; doğruluk, Allah'ın gösterdiği yoldan yürüme, kendisi-

¹⁰⁹ Mevdûdî, Ebu'l-Al'â, *a. g. e.*, I. 229.

¹¹⁰ Neml, 27/40.

¹¹¹ el-Behiy, Muhammed, *a. g. e.*, s. 181.

¹¹² Maturudî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkandî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünnet*, thk.: Fatma Yusuf el-Hiyemi, Beyrut 2004, V. 104, 106, IV. 180-181.

¹¹³ Fazlur Rahman, *a. g. e.*, s. 85.

¹¹⁴ Bakara, 2/187.

ne ve başkasına kötülük veren şeyden kaçınma şeklinde belirir.¹¹⁵ Diğer taraftan mümin kişi, her şeyden önce insandır. Dolayısıyla kendisinde yanılma ve unutma olabilir. Allah'ın gösterdiği yoldan yürümeye mani olan hatalı davranışlar sergileyebilir. Bu durumda, yanılır, unuttur veya hata ederse; Allah'ı anıp/hatırlayıp önceki durumuna dönmesi gerekir. Nitekim bu husus Kur'an'da şöyle dile getirilir: "...Allah iyilik yapanları sever (muhsinîn). Onlar, bir kötülük yaptıklarında ya da kendilerine zulmettiklerinde, derhal Allah'ı hatırlarlar (zekerû), günahlarının bağışlanmasını dilerler. Günahları Allah'tan başka bağışlayan kim vardır? Onlar yaptıklarında bile direnmezler."¹¹⁶

3. Murâkabe İnsanı Bilinçlendirme ve Kendine Hakim Olmasını Sağlar

Birçok ayette, iblis-şeytanın insanın düşmanı olduğunu bildirilir ve insan onun yoluna uymamaya çağrılır.¹¹⁷ Keza insan nefsinin (egosunun) kötülüğü emrettiğinden (Yusuf, 12/53) bahsedilir. Dolayısıyla insan, şeytana ve nefse karşı uyanık olmaya davet edilir. İşte Allah'ın kendini murâkabe ettiğini bilen ve buna karşılık kendisi de Allah'ı aklıyla, bilgisiyyle, takvasıyla, zikriyle, şükriyle ve duasıyla murâkabe edip her daim O'nunla hemhal olan insan bu iki düşmanla yüz yüze geldiğinde cesaret ortaya koyar. Dolayısıyla Allah'ı murâkabe edenler bilinçlilik sergileyip kendilerine hakim olurlar.

Sonuç

Bu çalışmada murâkabenin iki çeşidini genişlemesine ele aldık. Allah, mahlukatını gördüğünü, işittiğini, onlardan haberdar olduğunu, gizli açık her şeyi bildiğini, onları gözlediğini-takip ve kontrol (murâkabe) ettiğini Kur'an'ın birçok yerinde bildirmektedir. Bu Allah'tan mahlukatına doğru gerçekleşen dikey murâkabedir. Aynı şekilde Allah kullarının kendisini murâkabe etmesini istemiştir. Bu da kullardan Allah'a dikey murâkabedir. Kullar Allah'ı, başta iman edip şirk koşmayarak ve sadece O'na ibadet ederek murâkabe ederler. Bu bağlamda Allah kullarının kendisini akıllarıyla, bilgileriyle, takvalarıyla, zikirleriyle, şükürleri ve duaları ile murâkabe etmesini istemiştir. Böylece insan, davranışlarına çeki düzen verecek, şuurlanıp kişilik kazanacak ve bilinçlenip kendine

¹¹⁵ el-Behiy, Muhammed, *a. g. e.*, s. 187-188.

¹¹⁶ Al-i İmran, 3/133-135.

¹¹⁷ Abdalbâki, Muhammed Fuad, *a. g. e.*, s.134; 382-383.

hakim olacaktır. Kısaca murâkabe vasıtasıyla insan kendini yetiştirecektir. Dolayısıyla da murâkabe, insan yetiştirme düzeni olarak güçlü bir yoldur diyebiliriz.

Kaynaklar

- Abdulbâki, Muhammed Fuad, el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim, Çağrı Yay., İstanbul 1988.
- Ak, Ahmet, Maturidi'nin Şükür Anlayışı, A.Ü.İ.F.D. 47 (2006), sayı 2.
- Altıntaş, Ramazan, İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl, Pınar Yay., İstanbul 2003.
- el-Behiy, Muhammed, İnanç ve Amelde Kur'an'ı Kavramlar, çev.: Ali Turgut, Yöneliş Yay., İstanbul 1998.
- Bilgiç, Saliha, Konuları İtibarı İle Kur'an'da Dua, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S. Ü. S. B. E., Konya 2008.
- Durmuş, Zülfikar, Kur'an'a Göre Kur'an, Rağbet yay., İstanbul 2012.
- Esed, Muhammed, Kur'an Mesajı meal-tefsir, çev.: Koytak, Cahit-Ertürk, Ahmet, İşaret Yayınları, İstanbul 1996.
- Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, çev.: Alpaslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, Ankara 1993.
- Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, İhyâü Ulûmi'd-dîn, Daru'l-Ma'rife, Beyrut trs.,
- Halil İbn Ahmed, Kitâbu'l-Ayn, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut trs.,
- Izutsu, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev.: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trs.
- Izutsu, Toshihiko, Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, çev.: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1984.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, Tunus trs.
- İbn Manzûr, Lisânu'l-Arap, Daru'l-Fikr, Beyrut trs.
- İsfehânî, Râgıb, ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerîa, thk.: Ebu'l-Yezîd Ebu Zeyd el-Ucmâ, Daru's-Salam, Kahira 2007.
- İsfehânî, Râgıb, Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân, thk.: Safvân Adnan Dâvûdî, Daru'l-Kalem-ed-Daru's-Şamiyye, Dımeşk-Beyrut 1992.
- Karagöz, İsmail, Kur'an'da Zikir Kavramı ve Allah'ı Zikir, D. İ. B. Y. , Ankara 2005. Kuşeyrî, Abdülkerim, Kuşeyrî Risâlesi (Sûfîlerin İnanç ve Ahlakı), çev.: Dilaver Selvi, Yeni Şafak, İstanbul 2009.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 2004.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, Letâifu'l-İşârât, thk.: Said Katîfe, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Y. ve t. y.
- Kutub, Seyyid, Fî Zilâli'l-Kur'an, çevr.: Komisyon, Hikmet Yayınları, İstanbul 1986. Mahallî, Celâleddîn-Suyutî, Celâleddîn, Tefsîru'l-Celâleyn, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1983.
- Maturudî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkandî, Te'vîlâtü Ehli's-Sünnet, thk.: Fatıma Yusuf el-Hiyemi, Beyrut 2004.
- Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, çev.: Heyet, Kalem Yayınları, İstanbul 2005.
- Mevdudî, Ebu'l-Al'a, Tefhîmu'l-Kur'an, çev. Komisyon, İstanbul 1991.

Sa'dî, Abdurrahmân İbn Nâsır, Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmî'l-Mennân, thk.: Muhammed Zühri en-Neccâr, Riyad H.1404.

Sülemi, Ebu Abdurrahman, Risaleler, çevr.: Süleyman Ateş, Ankara 1981.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, Fethu'l-Kadîr, Mısır1964.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an, Daru'l-fikr, Beyrut 2001.

Yazır, M. Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşr., İstanbul 1979.

Yıldırım, Suat, Kur'an'da Ulûhiyyet, Kayıhan Yay., İstanbul 1987.